

A TÖMJÉN HASZNÁLATA A RÓMAI KATOLIKUS SZENTMISÉBEN

KOVÁCS SZILVIA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem / Babeş-Bolyai University
Kolozsvár / Cluj-Napoca (RO)
kovacs.szilvia.pdv@gmail.com

TITLE: The Use of Incense in the Roman Catholic Mass

ABSTRACT: This paper provides a brief general introduction to clarify what incense is and how it was used in ancient times. It then examines biblical passages that discuss incense and fragrance offerings, explaining them in their respective contexts. In addition to incense, the symbolism of the „cloud” is also explored. After addressing the Old Testament, the paper analyzes relevant New Testament passages, with particular emphasis on the Book of Revelation, where incense plays a role in the heavenly liturgy. Without going into extensive detail, it notes that the Church’s initial ambivalence toward the use of incense gradually gave way to its widespread liturgical adoption. The study then follows the relevant points from the Councils of Trent and Vatican II, as well as the Catechism, summarizing in eight key points the symbolic meanings that incense can carry in the liturgy. Finally, it identifies the moments in the Roman Catholic Mass where incense may be used and interprets its significance in each instance. The aim of the study is to highlight the richness of incense’s symbolism and to encourage its deeper integration into liturgical catechesis. Ultimately, it concludes that the full potential of incense as a meaningful liturgical element could be better utilized to deepen the faith of the faithful, either through catechesis or through brief explanatory remarks within the context of the Mass.

KEYWORDS: incense; incensation; Holy Mass; liturgy.

A római katolikus szentmisének fontos, bár nem kötelező eleme a füstölés, amely azonban a gyakorlatban sok templomban alig jelenik meg. Általános tapasztalat, hogy leginkább püspöki vagy nagy ünnepi szentmisékre korlátozódik a használata, és sok templomban csupán évi egy-két alkalommal veszik elő a füstölőt és a tömjént, ami azután meg is látszik a szertartás minőségén, mert már sem a pap, sem a szolgálattevők nem tudják megfelelően használni, a hívek pedig nem értik miért is van szükség „befüstölni” a templomot, „mit ad hozzá” ez az ünnepléshez. Úgy tűnik, a II. Vatikáni Zsinat „nemes egyszerűséget” hirdető elvét (SC 34) némely plébánián úgy értelmezték, mintha az az ünnepélyesség visszaszorítására szóló felhívás lenne, és vélhetően ennek esett áldozatul a tömjénezés is¹.

¹ Éppen ezen tanulmány írásának idején voltam tanúja egy plébániai közleménynek, melyben kifejezetten a SC 34. pontjának „nemes egyszerűségére” hivatkozva szüntették be az addig

A tömjénezés visszaszorulásának okai összetettek, és okozhatja többek között a kényelmesség vagy a képzett szolgálattevők hiánya is, de valószínűleg nagy szerepet játszik benne a szimbólumok érzékelésére és megértésére irányuló képesség visszaszorulása is. Ferenc pápa liturgikus formációról szóló *Desiderio desideravi* kezdetű apostoli levelében hangsúlyozza, hogy törekednünk kell ezen képesség visszaszerzésére (DD 44), amihez „komoly és életadó liturgikus képzésre van szükségünk” (DD 31). Jelen tanulmány a füstölés bibliai és teológiai alapjainak tudatosításával szeretne hozzájárulni a tömjénezés jelentőségének jobb megértéséhez, és liturgikus gyakorlatának felélesztéséhez vagy megtartásához. Ehhez elsősorban a tömjént és a füstölés jelentőségét vizsgálja a római katolikus szentmisében. A bevezetőben röviden kitérünk a tömjén ókori használatára, azután a füstölés bibliai előfordulását és az egyház kezdeti gyakorlatát tekintjük át. Az egyház jelenlegi vonatkozó rendelkezései után a szentmise liturgiáját vizsgáljuk, és igyekszünk meghatározni, hogy a szentmise különböző momentumaiban mit szimbolizál és fejez ki a tömjénezés. A cikk végén néhány gyakorlati következtetést fogalmazunk meg a szentmisén való tömjénezéssel kapcsolatban.

1. A TÖMJÉN ÉS HASZNÁLATA AZ ÓKORBAN

A különböző kultúrák és vallások² által régtől használt tömjén „egy fajta, főleg Arábiában és Kelet-Afrikában tenyésző fa kérgéből nyert sárgászöld színű gyanta, mely hevítéskor sűrű füstöt és kellemes illatot áraszt”.³ „Több ismert faj⁴ közül leggyakrabban a szent tömjénfa (*Boswellia sacra*) törzséből nyerték.”⁵

A tömjénkereskedelem fontos szerepet játszott a Földközi-tenger térségében, és több település meggazdagodásának oka lett az ókorban⁶, ma pedig a „Tömjén

már több mint két éve minden vasárnap és főünnepen végzett tömjénezést. Helyszín: Nagyváradi-Velencei plébánia, 2025. 01. 05.

² A különféle füstölésre használt anyagokról, valamint ezek felhasználási módjáról az egyes vallások gyakorlatában: Yadav et al. 2020. *Az omani hagyomány kapcsán kifejezetten az iszlám gyakorlatról*. Harrathi, 2023.

³ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezoszotara-1BE8B/t-4D5B8/tomjen-50089/> (2024. 12. 28.).

⁴ Aligha állapítható meg, hogy adott bibliai szövegben szereplő tömjén milyen fának a gyantájából készült, de ez valószínűleg nem is lényeges. Napjainkban több helyen (különösen a bizánci rítusban) használt tömjént mirhával vegyítik, ami még kellemesebb illatot eredményez. Részletesebben lásd: Kenna 2005, 10–12.

⁵ Fráter 2019, 50., <https://magyarmezogazdasag.hu/2019/12/24/tomjen-es-mirha-bibliaban/> (2024. 12. 28.).

⁶ Így például az izraeli Nami városának, amely a tengeri és szárazföldi útvonalak találkozásánál feküdt, így kihasználhatta ennek a luxuscikknek az előnyeit. Artzy 2007, 139.

Útja” a Világörökség részét képezi.⁷ A különféle vallásokban valamilyen formában régtől fogva jelen van a füstölés mint az istenség imádása, valamint a vele való kapcsolatba lépés formája.

Egyiptomban már több ezer éves sírok⁸ és templomok ábrázolásain gyakori elem a füstölő képe, és gazdag hagyomány veszi körül a tömjén használatát. Különböző mítoszok és ábrázolások alapján megállapítható, hogy a füstölés az étellel és az istenek jelenlétével szorosan összefüggő jelkép volt, ezért nagy tisztelet övezte a kultikus használatát.⁹ Az „istenek illataként” arra volt hivatott, hogy az élettelen istenszobrokba elhozza az isten jelenlétét, az áldozatoknak életet és istenséget közvetített, valamint a relaxációs képessége miatt az istenek elkábítására és így könnyebb befolyásolhatóságára is alkalmasnak tartották. A temetési szertartás keretében a halott életre keltését és istenivé válását segítette.¹⁰ A fáraó koronázási rítusából kiderül, hogy a füstölés az uralkodó isteni mivoltának elismerésül szolgált: benne elmosódik a határ az ember és az istenség között, amennyiben a füstölésnek nem csupán a tárgya a fáraó, hanem őbelőle áradt ki az illat.¹¹

Az ókori Rómában a tömjént leggyakrabban felajánlási (*praefatio*) szertartás keretében használták, akár önmagában, akár borral vagy véresáldozattal együtt¹². A tömjénáldozatot bemutathatták férfiak és nők egyaránt¹³. A különböző képi ábrázolásokból megtudhatjuk, hogy a tömjént egy kis dobozban egy segítő tartotta, amelyből azután az áldozó a parázsra szórta a tömjén szemeket¹⁴, a felajánlás címzettje lehetett valamelyik isten (beleértve a császárt is a császárkultusz elterjedését követően) vagy egy elhunyt személy is.

A vallási szertartásokhoz kapcsolódó használat mellett elterjedt szokás volt – különösen magas rangú személyek esetén – a tömjén-égetés, melynek főleg higiéniai és gyakorlati oka volt (a bűz ellen)¹⁵, valamint az érkező (előkelő) vendégek illatszerekkel megfüstölése az üdvözlés és tiszteletadás egyik formája volt.¹⁶

⁷ Izraeli, jordániai, ománi és yemeni területek tartoznak ide.

<https://whc.unesco.org/en/list/?search=Incense&components=1&order=country> (2025. 10. 13.).

⁸ Nielsen 1986, 4. Egyiptom későbbi időszakában főleg a fáraók temetési szertartásának részét képezték az ábrázolások alapján. Uo. 8.

⁹ Wise 2009, 69.

¹⁰ Uo., 74–76.

¹¹ Wise a füstölés ókori egyiptomi gyakorlatának bemutatása után párhuzamba állítja a kopt szertartásban használt füstölés egyes jellegzetes példáival. A temetési szertartás, az ikonok megáldása, az Angyali üdvözlés ábrázolása, valamint a feltámadási szertartás kapcsán keresi az ókori egyiptomi jelentésbeli gyökereket a keresztény gyakorlatban.

¹² Huet 2017, 2–7.

¹³ Uo., 16.

¹⁴ Uo., 8–14.

¹⁵ Kunzler 2005, 191.

¹⁶ Uo., 192.

Használták még gyógyításra is, különösen légzési probléma és mentális betegségek esetén.¹⁷

2. TÖMJÉN-FÜST ÉS ISTEN DICSŐSÉGE AZ ÓSZÖVETSÉGBEN

Az Ószövetségben kifejezetten vallási szerepben jelenik meg a tömjén és a különféle illatszerek.¹⁸ A tömjén az áldozati szertartások fontos részét képezte, amelyet más anyagokkal (mirhazsenge, ónix, galbán) keverve használtak a reggel és este bemutatott illatáldozatban.¹⁹ Különleges alkalom volt az engesztelés napja, amikor „a szent és az illatszert bevitték a Szentek Szentjébe, hogy ott a szövetségláda előtt égessék el” (Lev 16,12–13).²⁰

A Biblia bővelkedik tömjénezésre, illetve illatáldozatra utaló részekben, melyeket különböző szempontok szerint csoportosíthatunk.²¹ Jelen tanulmány szempontjából az látszik a legmegfelelőbbnek, ha a szakaszokban azt vizsgáljuk, hogy milyen jelentést hordozhat a füstölés, hiszen annak szimbolikájának gazdagságát szeretnénk bemutatni.

A füstölőszer „receptjét” maga Isten adta Mózesnek (Kiv 30,34–36) a Szent Sátorban zajló istentiszteleti rend részeként, ami egyértelműen jelzi annak jelentőségét. Ugyancsak ezt mutatja a magánhasználat szigorú tiltása is (Kiv 30,37–38). A Szent Sátor (és később a Templom) berendezési tárgyai között szerepel a „színaranyból” készült tömjénező (Kiv 37,16).

A Leviták könyve a különféle áldozatok bemutatásánál hozza a tömjénezés módját. A füstölés itt az ételáldozat kísérő eleme (Lev 16,1–2). A tömjén megjelenik külön áldozatként is (illatáldozat; Ez 8,10–11; Lev 10,1–3; Mtörv 33,10) mint „kedves illatú emlékeztető” az Úrnak (Lev 6,8; 24,7). A tömjén egészen elégő áldozat, hiszen a parázson teljesen megsemmisül miközben jó illatot árasztó füstté válik. A törvény tiltja viszont a tömjén használatát a bűnért való áldozat esetében (Lev 5,11) és a házasságtörést vizsgáló áldozat esetében (Szám 5,15).²²

¹⁷ Ezen kívül például fogfájásra, ízületi gyulladásra. Ld.: Farkas 2014.

¹⁸ A témához lásd: Nielsen 1986.

¹⁹ Castellet és Cody 2003, 82.

²⁰ Uo., a szertartás leírása: Faley, Roland J. 2002, 34.

²¹ Menahem Haran tanulmányában a tömjénhasználat háromféle típusát különbözteti meg az ószövetségi rítusokban: 1. mint az áldozatot kísérő fűszerek (*Spices as a Supplement to Sacrifice*); 2. a tömjén-füstölő (*The Censer Incense /The Ordinary Incense/*) 3. a Tömjén-Oltár (*The Altar Incense*) Kiv 30,1–10-ben. Bővebben lásd: Haran 1960.

²² A szövegek nem magyarázzák a tiltás okát, de mivel bűnnel (vagy gyanúval) összefüggő áldozatról van szó, ezt értelmezhetjük úgy, mint támpontot a tömjén jelentésének meghatározásához: eszerint a tömjén a szent dimenziójához tartozik és nem a bűnös világ eleme. Érdekes kérdés merül fel itt, hiszen a tömjén profán használatának egyik fontos eleme a tisztítás és a gyógyítás. Mintha a vallásos felhasználásban ez a dimenzió nem jelenne meg (ahogy azt látni

„Az illatáldozati oltárt egyértelműen először Salamon templomának leírásában említik”²³, majd a templom berendezési tárgyainak felsorolásakor többször is megjelenik a tömjénező (1Kir 7,50; 2Krón 4,22; Szám 4,7), az Úr parancsa szerint²⁴ elkészítve „színtiszta aranyból”, így a tömjénezés és az illatáldozat bemutatása is isteni eredetű előírásként jelenik meg az ószövetségi kultuszban.

A Templom kifosztásánál (2Kir 25,15, a második Templom esetében: 1Makk 1,22) szintén megjelennek a tömjénezők a felsorolásban, ahogy annak helyreállításánál is (Neh 13,5,9), Báruk könyvében pedig a babiloni fogságban élők küldenek Jeruzsálembe pénzt, hogy azon többek között „égő áldozatot és tömjént” vegyenek (Bár 1,10).

2.1. AMIKOR A TÖMJÉNEZÉS TÖRVÉNYT SÉRT

Láthattuk, hogy a tömjén és az illatáldozat szorosan kapcsolódik a Templom (és a Szent Sátor) liturgikus szertartásaihoz, melyek bemutatása egyedül a papokat illette. Nem meglepő tehát, ha éles bírálat éri azokat, akik illetéktelenül tömjéneznek. Erre több példát találunk az Ószövetségben. A Templom nélkül maradt elszakadt északi országrészben, Bételben Jeroboám is az oltárnál tömjénezett, amire válaszul „Isten egyik embere” korholó szavakat szól az oltár és a „magaslatok papjai” ellen (1Kir 13,1–2).

Más istenek tiszteletében is megjelenik a tömjén (Jer 7,9; 32,29). Jeremiás a tömjénezést az imádás szó értelmében használja: „más isteneknek tömjéneztek” (Jer 19,4): külön megemlítve az „ég királynőjét” (Jer 44,17) és Baált (Jer 48,13). Jeremiás és az Egyiptomba kimenekült zsidók között lezajló vitában (Jer 44) a tömjénezés gesztusa áll a középpontban.²⁵ Úgy tűnik, hogy itt az asszonyok (férjeik tudtával) „más isteneknek tömjéneznek”, és bár a próféta megfeddi őket, ők azzal védekeznek, hogy mióta felhagytak a tömjénezéssel (és az italáldozattal) az „ég királynőjének” (Jer 44,17), azóta különféle csapások (hiány, kard, éhínség) érik őket. Jeremiás válaszában hangsúlyozza, hogy a tömjén áldozása (már Júda városaiban és Jeruzsálem utcáin,

fogjuk, egyetlen lehetséges kivétel van, amikor Áron füstölővel a nép közé szaladva hárítja el az isteni haragot).

²³ Castellet és Cody 2003, 82.

²⁴ Amikor Dávid átadja fiának, Salamonnak a Templom építéséhez és berendezéséhez szükséges anyagokat, szintén felsorolja, hogy mit kell készíteni (közte a tömjénező és a füstölő oltár, 1Krón 28,17–18), majd befejezi: „Mindez, úgy mond, az Úr kezével írva jutott el hozzám, értésemre adva a terv egész kivételét.” (1Krón 28,19) Ugyanígy a Kiv 30-ban maga az Úr az, aki részletes utasításokat ad Mózesnek az illatáldozat oltárával és a „jó illatú füstölőszer” használatával kapcsolatban. Ehhez lásd részletesen: Houtman 1992. A tanulmány megállapítja, hogy a Kiv 30-ban adott rendelkezések szerint csak az Úr kultuszában lehet használni a szent tömjént, sőt meg is tiltja, hogy az ember, mint luxust használja. (462)

²⁵ A vita háttéréről: Couturier 2002, 107.

vagyis nem a Templomban²⁶, Izrael Istenének a papok által bemutatott áldozat részeként) és az Úr szavának semmibe vétele miatt „ért titeket ez a baj” (Jer 44,21–23).

Ezekiel prófétánál szintén a bálványok oltárainál gyújt „illatos tömjént” Izrael házának hetven vénje, akik elpártoltak az Úrtól (Ez 8,11–13).

Dániel könyvében pedig Nebukadnezár király az, aki istenként köszönti Dánielt (arcra borul, meghajtja magát), és megparancsolja, hogy „mutassanak be neki áldozatokat és tömjént” (Dán 2,46), miután az ifjú megfejtette a király álmát.

2.2. ISTEN DICSŐSÉGE A FELHŐBEN ÉS A HOMÁLYBAN

A tömjén füstjének képére gondolva nem felejtkezhetünk meg azokról a bibliai részekről sem, ahol Isten dicsősége (sekina²⁷) úgy jelenik meg, mint egy felhő (vagy homály), amely elfoglal bizonyos területet, azt Isten „birodalmává” téve (az ember számára pedig megközelíthetetlené). „A felhő áttetsző, megfoghatatlan, épp ezért mindig az isteni misztériumot szemlélteti, a kimondhatatlan Istent jelöli.”²⁸ Több kiemelkedő hely van az Ószövetségben, ahol Isten dicsősége megnyilvánul az emberek között. A pusztai vándorlás során Isten a felhőben megjelenő dicsősége (Kiv 16,10) által népe között van, „színről színre” engedi látni magát, felhőjével védi a népet, a felhő- és tűzoszlopban előttük jár, és vezeti őket (Szám 14,14; Kiv 13,21–22).

A Szent Sátor felállításkor a hajlékot „befödte a felhő” (Szám 14,15), és betöltötte az Úr dicsősége (Kiv 40,34) éjjel pedig „tűzszerrű tünemény volt a hajlék felett” (Szám 14,15; Kiv 40,38)²⁹, úgyhogy Mózes nem is tudott bemenni a szövetség sátrába (Kiv 40,35) – mintha az már nem is evilági tér lett volna, hanem a Seregek Urának trónterme (ahogy később a próféták látomásában megjelenik).³⁰ A Szentélyben a felhőben jelent meg a ládát fedő engesztelőhely felett az Úr (Lev 16,2), és ebben az esetben a füstölőszer arra szolgált, hogy megvédje Áront³¹, aki belépett az Úr jelenlétébe (Lev 16,13), mintha a tömjénfüst Áront is az isteni dicsőségbe helyezné. Az Úr a felhőben szállt le, hogy szóljon Mózeshez (Kiv 19,9; 33,9), hogy lelkéből adjon a véneknek (Szám 11,25), megítélje Mirjámot (Szám 12,10), vagy menedéket nyújtson Mózesnek és Áronnak (Szám 17,8). Amikor pedig az Úr el akarta

²⁶ Vö. 1Kir 3,3: a nem templomban történő tömjénfelajánlás elítélése. Castellet és Cody 2003, 82.

²⁷ „az a dicsfény, mely Isten közvetlen jelenlétét jelzi (Ézs 60,2; Mt 17,5; Csel 1,9; Róm 9,4); az Írás »fényes felhő«-nek is nevezi.” in Bibliai nevek és fogalmak lexikona / (Az) Úr dicsősége.

²⁸ Faragó 2023, 189.

²⁹ A tábor mozgása pedig a felhő felemelkedéséhez és megállásához igazodott (Szám 14,17–21).

³⁰ Két eltérő hagyomány jelenik meg arról, hogy a felhő mindvégig jelen volt-e a Szent Sátor felett, vagy a felhő Isten érkezését jelzi. Castellet és Cody 2003, 30.

³¹ Sas 2014, 92.

pusztítani a fellázadt népet, Mózes utasította Áront, hogy vegyen tüzet az oltárról, rakjon rá füstölőszert és menjen vele a nép közé, és esedezzen értük (Szám 17,11).³²

A Sínai hegyen együtt jelenik meg a tűz, a felhő és a homály (Mtörv 5,22), melynek közepéből szól az Isten. Erre a képre még hangsúlyosabban utalhat a tömjén, amely izzó parázsra téve sűrű füstté válva, homályt képezve száll fel.

A Templom felszentelésekor megismétlődik a Szent Sátornál történt jelenet, és miután a Szentek szentjébe bevitték a ládát, újra leszállt az Úr dicsőségének felhője, „mely isteni jelenlétet szimbolizálta”³³, úgyhogy a papok nem állhatnak szolgálatba „a felhő miatt, mert az Úr dicsősége betöltötte az Úr házát” (1Kir 8,11; 2Krón 5,13–14³⁴).

Ezekiel látomásában pedig ugyanez a felhő elhagyja a kerubok feletti helyét és a ház (ti. a Templom) küszöbéhez száll (Ez 10,4)³⁵, így a Templom innentől „üres”, már nem az Úr dicsőségének lakhelye.³⁶ Ezekiel prófétánál az Úr felhője az ítélet és a csapás eszköze is (Ez 34,12; 38,9.16).

2.3. AZ ISTENHEZ SZÁLLÓ IMA KÉPE

A Zsoltárok könyvében (141,2) a tömjénfüst az Istenhez szálló imának a képe: „Szálljon illatáldozatként”³⁷ *színed elé imádságom, és kezem fölemelése legyen olyan, mint az esti áldozat.* Később ez a zsoltárvers „döntően kihatott a tömjén értelmezésére a liturgiában”³⁸, szinte teljesen kiszorítva más megközelítéseket, és olyannyira egeduralkodóvá vált, hogy a Misekönyv is csak ilyen értelmezést ad a tömjénhez (kifejezetten hivatkozva a 141. zsoltárra és a Jelenések könyvére, ahol ugyanez a jelkép dominál).

³² Úgy tűnik, ez esetben mintha az Úr dicsősége a tömjén füstjén keresztül kiáradna, és megvédelmezné a népet az Úr haragjával szemben. Másik lehetséges magyarázat a tömjén, mint tisztító erő, az Urat (a szövetségére) emlékeztető vagy engesztelő gesztus. Mindenesetre ez a jelenet nem illeszkedik a többi ószövetségi részbe, és itt nem is Istentől jön a parancs a tömjénezésre, hanem úgy tűnik, mintha Mózes egyéni „ötlete” lenne Isten haragjának a néptől való elfordítására.

³³ Castelot és Cody 2003, 51.

³⁴ Itt a dicsőítés kezdetén száll le a felhő, mintha Isten népének dicsőítése „hívna” le az égből Isten jelenlétét. Vö.: „*te szent vagy és Izrael dicsérete között laksz.*” (Zsolt 22,4)

³⁵ A hagyományos kép (az Úr dicsősége elrejtőzve a felhőben) mellett a trónszekér víziója is Isten jelenlétére utal. Tkacik 2002, 31.

³⁶ Ezdrás könyve számol be a Templom újjáépítéséről, de a felszentelés ünnepének leírása nem utal arra, hogy Isten dicsősége újra birtokba venné a szent helyet (Ezdr 6,13-22).

³⁷ Szent István Társulat fordítása: „*Imám szálljon feléd, mint a tömjén füstje, kitért kezem legyen esti áldozat!*” Valószínűleg főleg ennek a zsoltárversnek és a Jel 8,3-nak „köszönhető”, hogy a tömjénezés jelképét leszűkítették az Istenhez szálló imádság képeire, megfedkezve az imént áttekintett, sokkal gazdagabb jelentéstartalomról.

³⁸ Pfeifer 2014, 89.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az ószövetségi istentisztelet és szemléletmód alapján a tömjénezés vallásos értelmet nyert, és Isten (vagy a bálványok) imádását jelentette. A Szent Sátor, valamint a Templom berendezési tárgyai között a különböző szakaszokban megjelenő felsorolásokban mindig szerepel a tömjénező. Annak jelenléte (és használata) isteni parancs. Az áldozati rendben a hálaáldozatoknál tömjéneznek, a bűnért való áldozatnál viszont tilos. A prófétáknál a tömjénezés az imádást fejezi ki, ezért más isteneknek tömjénezní egyenlő a bálványimádással. Láthattuk, hogy Áron kezében a füstölő a népért való esedezés eszköze lesz és elhárítja a nép fölül Isten haragját. A felhő az Úr „lakhelyének” (2Krón 6,1) szimbóluma, vagyis jelenlétének nem csupán jele, hanem megvalósítója is.³⁹

3. AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN ÉS AZ EGYHÁZ KEZDETEINÉL

Lukács evangéliumában a templomi illatáldozat idején, „a tömjénoltár jobb oldalán” jelenik meg Gábor angyal, és adja Zakariás tudtára János születését (Lk 1,9–11). Itt és a Zsidóknak írt levélben (9,4) az ószövetségi keretben működő Templom kapcsán kerül említésre a tömjénezés, nem kap új vagy más jelentést.

A bölcsek látogatásakor az egyik ajándék a tömjén (Mt 2,11), amelyet a hagyomány az „Istennek járó” tiszteletként magyaráz⁴⁰: „egyfajta elővételezése Jézus isteni dicsőségének.”⁴¹ Ugyanakkor utalhat keresztáldozatára is, melyben önmagát egészen odaadja, így a tömjén is a parázson egészen elég, és úgy válik jó illatú füstté, egészen eléggő áldozattá.

A Jelenések könyvében (Jel 5,8; 8,3–5) megjelenik a tömjén liturgikus használata: a mennyi liturgia leírásánál az angyalok kezében a „tömjénnel teli aranycsésze” (Jel 5,8) és az „aranyfüstölő” (Jel 8,3) a szentek imádságait jelképezi, jeleníti meg.⁴²

A felhő képe az Újszövetségben is teofániát jelent: Jézus megkeresztelkedésekor megnyílik az ég, a Táborhegyi színeváltozásban „felhő szállt le”, elborította a tanítványokat, akiket „félelem fogott el” (Lk 9,34)⁴³, valamint Jézus mennybemenetelekor

³⁹ Természetesen nem állíthatjuk, hogy ahol tömjéneznünk, ott Isten bizonyosan (szentségi formában) jelen lenne, ugyanakkor a Templom eleve az Ő jelenlétének kiemelkedő helye, az eucharisztia-áldozat bemutatása pedig jelenlétének valóságos megvalósulása. A tömjén szimbolizálja ezt a jelenlétet és a földi istentiszteletünk kapcsolatát a mennyi liturgiával. Szentelményként pedig Isten áldását közvetíti számunkra.

⁴⁰ Viviano 2002, 12.

⁴¹ Sas 2014, 92.

⁴² A 3. versben szereplő oltár, a szentek imája párhuzamba állítható a 6,9–10-ben szereplő oltárra és a bosszúért kiáltó lelkekkel. Collins 2003, 37.

⁴³ „A felhő: Isten jelenlétének szimbóluma.”, Karris 2003, 116. Ld. még: a mátéi leírás kommentárját is: „A fényes felhő az isteni jelenlétet a šekina^h-t, az ismeretlen felhőjét jelképezi, melyben Istennel lehet találkozni és hallani lehet őt.” Viviano 2003, 107. Ugyanígy Márknál: „Tekintettel arra, hogy

„*felhő takarta el őt a szemük elől*” (Apcsel 1,9). Isten dicsőségének jelenlétére utal, akár az Ószövetségben.

Bár, mint láthattuk, a Jelenések könyvben liturgikus keretek között jelenik meg a tömjén, annak megítélése még évszázadokig kérdéses volt a keresztények körében. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy a füstölés a császárkultusz egyik eleme volt, ezért a keresztények számára tilos volt.⁴⁴ A hatóságok a keresztényeket kötelezték tömjén égetésére (ami valójában áldozat bemutatását jelentette) a császár képe előtt. Az ezt elvégző keresztényeket hitehagyottnak tekintették és a „thurificati” névvel illették.⁴⁵ A császárkultusz megszűnésével és a keresztény bazilikák elterjedésével a templomokba is bekerült a tömjén a 4. századtól.⁴⁶ Pszeudo-Dionüsziosz leírása alapján az incenzálás az istentisztelet kezdetén történt olyan formában, ahogy azt ma is végzik a bizánci rítusban.⁴⁷

Fokozatosan terjedt el a liturgia más pontjain is a tömjénezés, mely elsősorban az Úr megtisztelésére szolgált, azután a hívek imájának Istenhez szállásának jelképe (ugyanígy az adományoknál). Később bekerült a Vesperásba, majd a Laudesbe is.

4. TANÍTÓHIVATALI RENDELKEZÉSEK

A Tridenti Egyetemes Zsinat a különféle „szertartások” kategóriájába sorolt elemek⁴⁸ között említi meg a „tömjénezéseket”. Ezekben közös, hogy „*apostoli tanításból és hagyományból származnak*” és céljuk, hogy „*az áldozat fenségesebben hasson, és a hívek elméjét a vallásosság és jámborság e látható jelei az ezen áldozatban láthatatlanul rejlő legmélyebb dolgok megfontolására serkentsék*”.⁴⁹ Tehát a tömjén (más dolgok mellett) a misztériumok jobb megértését, valamint az eucharisztiaünnepelés magasztosságának emelését (imádás, tiszteletadás) szolgálja.

A II. Vatikáni Zsinat Liturgikus Konstitúciójában nem jelenik meg név szerint említve a tömjén. A Konstitúció legfontosabb célja a szent liturgia megújításának és ápolásának elveit meghatározni. Ezen tanulmány bevezetőjében említett „*nemes egyszerűség*” (SC 34) a szertartásokra vonatkozik (amelyek közé, mint láttuk,

az elbeszélés többször felidézi a Kiv könyvét, a felhőt az isteni jelenlét jelképének kell tekintenünk.” Harrington 2003, 58.

⁴⁴ Möde 2013, 49.

⁴⁵ Kunzler 2005, 191.

⁴⁶ Kenna 2005, 5.

⁴⁷ Eszerint a diakónus az oltár, az előkészített adományok és az ikonok incenzálása után a hívőket is megtömjénezi (végighaladva a templomon). Itt a tiszteletadás és a tisztítás egyaránt megjelenhet jelképként.

⁴⁸ Megszentelő áldások, gyertyák, tömjénezések, ruhák, és sok más effélék. Trienti Zsinat, XXII. Ülés, 1562. szeptember 17.: Tanítás és kánonok a legszentebb miseáldozatról. DH 1746.

⁴⁹ DH 1746.

a tömjénezést sorolta a Tridenti Zsinat). Ebben a pontban meghatározza a szempontokat, melyeknek meg kell felelniük a megújított liturgia szertartásainak: nemes egyszerűség, áttekinthető rövidség, fölösleges ismétlések kerülése, alkalmazkodás a hívek felfogóképességéhez és érthetőség („általában ne szoruljanak sok magyarázatra”). A tömjénezés minden szempontból megfelelhet a fenti kritériumoknak, gazdag és látványos szimbolikája miatt aligha vannak hívek, akik ne fognák fel, és ne értenék meg jelentését, szükség esetén némi magyarázat segítségével. Ünnepegyessége ellenére valóban rendkívül egyszerű szertartás, egyáltalán nem hosszú (legtöbbször egyéb tevékenységgel együtt zajlik – vonulás, éneklés, adományok előkészítése).

Ezen kívül a Katekizmusnak az Ige liturgiájáról szóló pontja (KEK 1154) említi még a tömjénezést mint az Isten ígéje iránt kifejezett tisztelet jelét (együtt a körmenettel és a gyertyákkal).

5. A TÖMJÉN SZEREPE A SZENTMISÉBEN

A továbbiakban tekintsük át, hogy a jelenleg érvényben lévő Római Katolikus Misekönyv Általános Rendelkezéseiből mit tudhatunk meg az incenzálással kapcsolatban. Egyúttal megkíséreljük az adott gesztus jelentésének beazonosítását, amely segíthet a liturgikus formációt végzők számára, hogy magyarázatukban szem előtt tartsák a tömjénezés szimbolikájának gazdagságát, és erre ráirányítsák a szentmise minden résztvevőjének figyelmét. A szentírási részek és az egyházi megnyilatkozások fényében az alábbi kategóriák szerint csoportosíthatjuk a szentmisében megjelenő tömjénezést, adott esetben akár több jelentést is hordozhat ugyanaz a gesztus (a 6–7. pontban szereplő szempontok pedig mindig érvényesülnek): 1. Isten imádása, 2. hálaadás, 3. tiszteletadás, 4. Isten dicsőségének szimbóluma, 5. az Istenhez szálló imádság jelképe, 6. az áldozat magasztosságát emelő gesztus, 7. a misztérium mélyebb megértését segítő szimbólum. Ezekhez a profán világból ismert hatást is hozzávehetjük: 8. tisztító, gyógyító hatás.⁵⁰

A Római Misekönyv Általános Rendelkezéseinek két pontja (RMÁR 276–277)⁵¹ külön szól a tömjénezésről. Az előbbi kimondja, hogy „szabadon lehet tömjénezní bármely miseformánál: a) a bevonulási menet alatt; b) a szentmise kezdetén a feszületet

⁵⁰ Vö.: bizánci liturgiában a Szent Liturgia elején a diakónus körbejárja az egész templomot és megfűstöli; a kopt hagyomány szerint „a bűnt a felszálló füstben ismerik be, és így a vétek alól szimbolikus módon feloldozást nyernek”. Pfeifer 2014, 90. Lásd még ehhez a házszenelésnél a tömjénezés szokását.

⁵¹ A továbbiakban a „RMÁR” elhagyásával csak a pontok számát adjuk meg zárójelben. A 277. pont a tömjénezés gyakorlati módját írja le, témánk szempontjából nem releváns. Szintén gyakorlati utasítás, hogy amennyiben van diakónus a szentmisén, úgy ő segítkezik a papnak a tömjénbetételkor (174; 175; 178). A tömjénezés gyakorlati módjához lásd részletesebben: Pécsi 2009.

és az oltárt; c) az evangéliumi körmenetkor és az Evangélium hirdetése előtt; d) a felajánlaskor az oltárra helyezett kenyeret és bort, a feszületet, az oltárt, valamint a papot és a népet; e) a konsekráció után a Szentostya és a kehely felmutatásakor”. Ugyanez a pont le is szűkíti a tömjénezés jelentését: „a tiszteletet és az imádságot fejezi ki” – a Szentírásra hivatkozva.⁵² Nem cáfolva ezt a jelentést, szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a tömjénezés ennél gazdagabb szimbolikával rendelkezik, amint azt látni fogjuk.

5.1. A BEVONULÁSKOR

A szentmisén ünnepélyes bevonulás esetén, „ha lesz tömjénezés”,⁵³ „a turifer (tömjénező) a füstölő⁵⁴ turibulummal” (120) halad a menet élén. A presbitériumba érkezve „a pap – ha megfelelőnek tartja – megtömjénezi a keresztet és az oltárt” (49). A szentmise előkészítéséről szóló pontban olvassuk (119): „Amikor a mise ünnepélyes bevonulással kezdődik, vigyék magukkal az Evangéliumos könyvet is; vásár- és ünnepnapokon, ha tömjéneznék, vigyék a tömjénezőt és a tömjéntartót a tömjénnel, továbbá a körmeneti keresztet és a gyertyatartókat égő gyertyákkal.” A mondatban megjelenő „vásár- és ünnepnapokon” megjegyzés azt sugallja, hogy köznapon nincs lehetőség az ünnepélyes bevonulásra (és a tömjénezésre).⁵⁵

A 123. pont kiegészíti a tömjénezés gyakorlati formájával („körüljárva megtömjénezi a keresztet és az oltárt”). Mindkét pont az oltárcsók után hozza a tömjénezést, az oltárcsóknál jelezve, hogy az a „tiszteletadás jele”. Értelmezhetjük úgy, hogy a tömjénezés a tiszteladás másik jele, vagy akár itt a tiszteladás mellett Isten dicsőségének a szimbóluma is lehet a tömjénezés: az ószövetségi templomhoz hasonlóan, itt jelen van az Úr, immáron nem a kerubok fölött trónolva, hanem

⁵² Zsolt 140(141),2 és Jel 8,3. Ugyanez a gondolat cseng vissza az I. eucharisztikus imában: „szent angyalod vigye áldozatunkat mennyei oltárodra isteni Fölséged színe elé” (Misekönyv, 486.), valamint a vízkeresztí egyetemes könyörgésben: „A hit aranyával, az imádság tömjénfüstjével és az áldozatos szeretet mirhájával hódoljon előtted szent néped!” in *Szentmise olvasmányai* „A” év, 1989, 446.

⁵³ Pfeifer magyarázata szerint a vonuláskor használt tömjén a római birodalom szokásaiból került át római liturgiába. Eszerint, amikor az Egyház hivatalnokai (püspökök) az állami tisztviselők sorába kerültek, több kiváltság mellett jogot kaptak arra, hogy „az utcán tömjénezőt vihetek. Ezt a szokást átvették a püspökök a katedrálisba való ünnepi bevonulásukhoz”. Pfeifer 2014, 90.

⁵⁴ A pap tesz tömjént a parázsra az indulás előtt. (120)

⁵⁵ Vö.: „A római szertartásban ötszáz éven át előírták, hogy kizárólag a nagymiséken alkalmazzanak tömjént. A többi szokványos miséken ezt szinte megtiltották. Ez végül ahhoz vezetett, hogy a tömjén ünnepnapi dolognak minősült.” Pfeifer 2014, 89.

Érdekes, hogy az Evangéliumos könyv hordozásánál nem jelenik meg ez a kikötés, miközben a gyakorlatban még a tömjénezésnél is ritkább. (Úgy tűnik, a székesegyházakon kívül nem sok templomban gyakorolják.)

„Krisztus a biztos és abszolút középpont, akit a liturgikus térben maga az oltár jelez”⁵⁶. (Ezért a csók és a meghajlás mint Krisztusnak járó tiszteletadás.) A tömjén emlékeztet a nem látható isteni jelenlét misztériumára, emellett a füstöléssel jelezzük azt is, hogy ez az oltár kivétel a profán dimenzióból, és a Szent birtokába kerül: összeér a földi és a mennyi liturgia Jézus Krisztus áldozatában. Ez még hangsúlyosabban kifejeződik a templomszentelés liturgiáján, ahol „az oltárra kitett tartóban tömjént égetnek, majd a püspök megtömjénezi az oltárt, segítői pedig a híveket és a templomteret”.⁵⁷ Kifejező a püspök által mondott könyörgés ezalatt, amiben a templomot betöltő tömjén illatához hasonlítja Krisztus evangéliumának szellemét, és kéri, hogy ugyanúgy járja át az Egyházat, mint ez az illat a templomot.⁵⁸

5.2. AZ EVANGÉLIUM FELOLVASÁSOKOR

A szentmisében az Evangélium felolvasását „sajátos tisztelet” veszi körül: áldás-kérés, imádság, Krisztus jelenlétének megvallása, állva hallgatás, „külön tisztelet” (60). A 132. pontból következtethetünk arra, hogy a „külön tisztelet” (az evangéliumos könyv megcsókolása mellett) a tömjénezés, ahogy azt a Katekizmus is meghatározta.⁵⁹ A pap a papi széknél állva⁶⁰ tömjént tesz a parázsra és megáldja. Ezután a világi szolgálattelvők viszik a tömjénezőt (és a gyertyákat) a pap előtt az ambóhoz (133), a bevezető akklamációk után „megtömjénezhetsz a könyvet” (134). A tiszteletadás mellett, ahogy azt látni fogjuk a konsekrációt követő incenzálásnál is, Jézus titokzatos jelenlétére is utalhat a felszálló füst és a jó illat (vö. 2Kor 2,15): Isten Igéje, aki értünk testté lett, most a pap száján keresztül szól hozzánk a felolvasott evangéliumi részletben.

5.3. AZ ADOMÁNYOK ELŐKÉSZÍTÉSEKOR

„A pap megtömjénezhetsz az oltárra helyezett adományokat, majd a keresztet és magát az oltárt, annak jeleként, hogy jelezze: Úgy száll Isten színe elé az Egyház áldozata és imája, mint a tömjénfüst.” (75; 144)⁶¹ Azt látjuk, hogy itt maga a rendelkezés magyarázza a

⁵⁶ Kiss 2024, 55.

⁵⁷ Resch 2024, 220.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ „Sőt még a tömjénezéssel is kifejezzük tiszteletünket” ti. Isten igéje felé az evangélium olvasásakor. Dolhai 2008, 144.

⁶⁰ Amennyiben nincs lektor, és a pap olvassa az olvasmányokat és a zsoltárt, úgy az ambónál történik a tömjén parázsra tétele (135).

⁶¹ Lásd még: a zsolozsmában a „Reggeli és az Esti dicséretben az evangéliumi kantikum alatt meg lehet tömjénezn az oltárt, majd a papot és a népet” (Általános Rendelkezések az Imaórák Liturgiájáról, 261).

tömjénezés jelentését a felszálló ima jelképével. Gondolhatunk itt az ószövetségi Templom ételáldozatát kísérő füstölésre is, aminek hálaadó karaktere van, jelképezve azt is, hogy a saját imádságunk (áldozatunk) egyesül Krisztusával, amelyet az Egyház az oltáron felajánlani készül. Korábban az adományokat körkörös formában tömjéneztek, vagy lehet kereszt alakban: a füst beborítja az adományokat, és ezáltal kivieszi őket a profán világból és a szent dimenziójába helyezi (tisztítás), hogy méltó legyen a felajánlott kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé átváltozni a pap szavai által. Ugyanez a jelkép van itt az oltárnál. Isten dicsőségének helyévé válik rövidesen.

Ugyanebben a pontban szintén megengedő módon szerepel a pap és a hívek incenzálásának lehetősége. Előbbit „szent szolgálata miatt”, utóbbiakat „keresztességükből fakadó méltóságuk miatt”. A pap és a hívek incenzálását „a diakónus vagy más szolgálattelvő” (75)⁶² végzi. Láthatjuk, hogy a római katolikus liturgiában a tömjénezés nem az egyházi rend számára fenntartott feladat, bár a tömjént a pap teszi a parázsra, és a kereszt jelével meg is áldja.⁶³ A pap és a hívek incenzálása elsősorban a tiszteletadásra utal, de a védelem jele is lehet: a megincenzált személyek immáron a templomban rövidesen megjelenő isteni dicsőségbe kerülnek (mint Áron és Mózes a Szent Sátorban, és a főpap a Szentek Szentjében).

5.4. AZ ÁTVÁLTOZTATÁSKOR

„Ha van tömjénezés, amikor az átváltoztatás után a szentostyát és a kelyhet a pap a népnek felmutatja, a szolgálattelvő megtömjénezi azokat.” (150) Ez a második alkalom, ahol világi szolgálattelvő tömjénezi a szentmisében. Az összes incenzálás közül ez az a pont, ahol a leggazdagabb jelentéssel bír a tömjénfüst. Mindenekelőtt az imádás és a tiszteletadás jele, ugyanakkor Isten most megjelenő dicsőségét is jelezheti, utalhat a felhőre és a homályra, amely betakarta a Sínai-hegyen, a Szent Sátorban és az ószövetségi Templomban Isten jelenlétét⁶⁴ és ez a titokzatos isteni megmutatkozás fizikai látásunk számára továbbra is rejtve marad, ugyanakkor le is lepkezi, látható módon jelzi Isten láthatatlan jelenlétét a felszálló füst és az illat által „Isten közelségét, titokzatos jelenlétét mutatja”⁶⁵. Rámutat arra is, hogy a földi liturgia „a mennyei liturgia láthatatlan valóságának a leereszkedése látható világunkba”⁶⁶. Az ünnep magasztosságát emeli, és a misztérium áthatolhatatlanságát jelképezi,

⁶² A 144. pont egyszerűen „egy szolgálattelvőről” tesz említést.

⁶³ Körmeneten vagy akár az átváltoztatáskor praktikus okokból azonban a szolgálattelvők is tehetnek tömjént a parázsra, áldás nélkül.

⁶⁴ Faragó 2023, 189.

⁶⁵ Diósi 2024, 37.

⁶⁶ Uo.

„egy időben elfedi és kiemeli a misztériumot”⁶⁷: az ember sosem láthat egészen a mélyére a kenyér és bor színe alatt megjelenő Isten misztériumának, kicsinyégünket beismerve borulunk le Isten titokzatos jelenléte előtt⁶⁸. Aligha beszélhetünk ebben az esetben a felszálló imádság képéről, mert itt Isten az, aki leszáll közénk (ahogy a felhő leereszkedett és betöltötte a Szentek Szentjét), a mennyei liturgia ebben a pillanatban itt az Oltáron zajlik. Viszont a tömjén füstje emlékeztethet minket az ószövetségi népet vezető füstoszlopra, amely itt „elvezet a látható világból a láthatatlan Istenhez”⁶⁹.

6. KÖVETKEZTETÉS

Áttekintve a füstölés bibliai alapjait és a vonatkozó liturgikus rendelkezéseket megállapíthatjuk, hogy a tömjén gazdag biblikus és teológiai tartalommal bír, ezért méltó módon helyet kaphat (újra) a római katolikus szentmisében, ahogy a keleti liturgiában mindig megőrizte kiemelkedő szerepét.

Tanulmányunkban megállapítottuk, hogy bár a Misekönyv összes, incenzálásról szóló része csupán megengedő módban van, és sehol sem írja elő a tömjénezés kötelező voltát a római katolikus szentmise liturgiájában, a lehetőséget megadja. Arra ugyan nem kapunk választ sem a rubrikákból, sem más rendelkezésekből, hogy miért nem a tömjénezés a „rendes” forma legalább vásár- és ünnepnapon, és miért nem annak elhagyása a rendkívüli, lelkipásztori szükséggel indokolt helyzet, a megengedő mód pozitív értelmezése lehetővé teszi a füstölés rendszeres gyakorlatát, amennyiben azt a felszentelt szolgálattevő alkalmasnak találja.

Láthattuk, hogy a tömjénezés gazdag jelentéssel bír a szentmisében⁷⁰, melyet érdemes kihasználni, hiszen a liturgia résztvevőit segíti az Isten imádásában, a tiszteletadásban, emeli az ünnep magasztosságát, figyelmünket hitünk misztériumára irányítja és emlékeztet kicsinységünkre, amellyel fogadnunk kell a közénk érkező Istent. A tömjénezés ugyanakkor két érzékszervünket is „megmozgatja” és bevonja a liturgiába, így segítve a teljes ember belépését az istentiszteletbe.

A fentiek fényében ésszerűnek tűnik a hívek és a papság számára elmélyíteni ennek a liturgikus gesztusnak a jelentőségét mind katekézis és prédikáció formájában (liturgiára formálás), mind pedig a gyakorlat által (liturgia általi formálódás), hogy ne rendkívüli alkalom legyen a füstölés, hanem az ünnepi liturgia szerves részét képezze, és segítsen a szimbólumok érzékelésére és megértésére irányuló képesség (vö. DD 44) visszanyerésében.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Vö. Kenna 2005, 13.

⁶⁹ Faragó 2023, 189.

⁷⁰ Pfeifer konkrét pontokba szedi, hogy miként lehetne a tömjén használatát és annak szimbolikáját jobban elmélyíteni (Pfeifer 2014, 91).

IRODALOMJEGYZÉK / REFERENCE LIST

- A *Katolikus Egyház katekizmusa*. 2002. Szent István Kézikönyvek 6. Budapest: Szent István Társulat.
- A *Római Miskönyv általános rendelkezései*. 2022. A II. Vatikáni Egyetemes Szent Zsinat határozata szerint megújított, VI. Pál pápa tekintélyével kihirdetett, II. János Pál pápa által felülvizsgált, kibővített Római Miskönyv. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia megbízásából a harmadik, hivatalos, bővített vatikáni kiadás alapján készült fordítás. Budapest: Szent István Társulat.
- A *Szentmise olvasmányai „A” év vasárnapjaira és a főbb ünnepekre*. 1989. Budapest: Szent István Társulat.
- Általános rendelkezések az imaórák liturgiájáról. 2014. In *Az imaórák liturgiája (Liturgia horarum) a római szertartás szerint*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bibliai nevek és fogalmak lexikona*. 1988. Budapest: Primo Evangéliumi Kiadó. Online elérhetőség: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-bibliai-nevek-es-fogalmak-lexikona-C7907/u-C8A36/az-ur-dicsosege-C8A4D/?list=eyJmaWxoZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXXhpa29ub2tfQzc5MDciXX-osiCjxdWVyeSI6ICJkaWNzXHUwMTUxc1x1MDBlOWcifQ> (hozzáférés: 2024-12-28).
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. 2002. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Artzy, Michal. 1994. Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millennium. *Oxford Journal of Archaeology* 13: 121–147. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.1994.tb00035.x>.
- Bárczi, Géza, és Ország László, szerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest: Akadémiai Kiadó. Online elérhetőség: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/tomjen-50089/> (hozzáférés: 2024-12-28).
- Castelot, John J., és Aelred Cody. 2003. Izrael vallási intézményei. In *Jeromos Bibliakommentár. III: Bibliikus tanulmányok*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Collins, Adela Yarbro. 2003. Jelenések könyve. In *Jeromos Bibliakommentár. II: Az Újszövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Couturier, Guy P. 2002. Jeremiás. In *Jeromos Bibliakommentár. I: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Denzinger, Heinrich, és Peter Hünermann, szerk. 2004. *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szent István Kézikönyvek 9. Bátonyterenye: Örökmécs; Budapest: Szent István Társulat.
- Diós, István, szerk. 2002. *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*. Szent István Kézikönyvek 2. Budapest: Szent István Társulat.

- Diósi, Dávid. 2024. Krisztus jelenlétének „performálása” a szentmisében: Hans-Georg Gadamer „szimbólum”, „kép” és „jel” koncepciójának liturgioteológiai jelentősége. *Studia Theologica Transsylvaniensia* Supplementum 4: 19–44. <https://doi.org/10.52258/stthtr.sup.04.01>.
- Dolhai, Lajos. 2008. Isten ígéje a liturgiában: teológiai alapvetés. *Praeconia* 3: 141–151.
- Faley, Roland J. 2002. Leviticus. In *Jeromos Bibliakommentár. I: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Faragó, István. 2023. Mozgás a liturgiában mint nonverbális kommunikáció. *Studia Theologica Transsylvaniensia* 26: 185–196. <https://doi.org/10.52258/stthtr.2023.10>.
- Farkas, Ágnes. 2014. A napkeleti bölcsek ajándékai: tömjén és mirha. *Farmakognóziai hírek* 34: 1.
- Ferenc pápa. 2023. *Desiderio desideravi* kezdetű apostoli levele a püspököknek, papoknak, diakónusoknak, a megszentelt személyeknek és a világi hívőknek Isten népének liturgikus képzéséről. Budapest: Szent István Társulat.
- Fráter, Erzsébet. 2019. Tömjén és mirha a Bibliában. *Kertbarát magazin* 11–12: 48–51.
- Haran, Menahem. 1960. The Uses of Incense in the Ancient Israelite Ritual. *Vetus Testamentum* 2: 113–129. <https://doi.org/10.2307/1516131>.
- Harrathi, Hajer. 2023. Frankincense’s Ritual Uses in Oman: An Anthropological Study. *Al-Muntaqa* 6: 86–105.
- Harrington, Daniel J. 2003. Evangélium Márk szerint. In *Jeromos Bibliakommentár. III: Biblikus tanulmányok*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Houtman, C. 1992. On the Function of the Holy Incense (Exodus 30:34–38) and the Sacred Anointing Oil (Exodus 30:22–33). *Vetus Testamentum* 4: 458–465. <https://doi.org/10.2307/1518958>.
- Huesman, John E. 2002. Jeremiás. In *Jeromos Bibliakommentár. I: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Huet, Valérie. 2017. Der Weihrauch auf den römischen Reliefs mit Opferdarstellungen. *Trivium* 27. <https://doi.org/10.4000/trivium.5651>.
- Karris, Robert J. 2003. Evangélium Lukács szerint. In *Jeromos Bibliakommentár. III: Biblikus tanulmányok*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Kenna, Margaret E. 2005. Why Does Incense Smell Religious? The Anthropology of Smell Meets Greek Orthodoxy. *Journal of Mediterranean Studies* 15: 1–20.
- Kiss, Endre. 2024. Az oltár mint abszolút középpont: Isten népe szeretetének kifejeződése az oltárkövekben. *Studia Theologica Transsylvaniensia* Supplementum 4. <https://doi.org/10.52258/stthtr.sup.04.03>.
- Kunzler, Michael. 2005. *Az Egyház liturgiája*. Szeged: Agapé.
- Möde, Erwin. 2013. Szent idők: liturgikus ünnepek és rítusok, összeköttetésben az örökkévalósággal. *Praeconia* 1: 42–50.
- Nielsen, Kjeld. 1986. *Incense in Ancient Israel*. Leiden: Brill.

- Pécsi, Kornél. 2009. Rubrikák négy évtized távlatában: A Missale Romanum általános rendelkezéseinek változása 1970-től napjainkig. *Praeconia* 4: 53–78.
- Pfeifer, Michael. 2014. Csak egy ünnepi díszítő kellék? A tömjén szimbolikájáról. *Praeconia* 2: 89–91.
- Resch, András. 2024. A templomszentelés liturgiája a Magyar Egyházban a kezdetektől napjainkig. *Studia Theologica Transsylvaniensia* 27: 201–223. <https://doi.org/10.52258/stthtr.2024.12>.
- Sas, Norbert. 2014. A tömjén teológiájához. *Praeconia* 2: 92–93.
- Tkacik, Arnold J. 2002. Ezekiel. In *Jeromos Bibliakommentár. I: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Viviano, Benedict. 2002. Evangélium Máté szerint. In *Jeromos Bibliakommentár. II: Az Újszövetség könyveinek magyarázata*. Szerkesztette Thorday Attila. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Wise, Elliot. 2009. An ‘Odor of Sanctity’: The Iconography, Magic, and Ritual of Egyptian Incense. *Studia Antiqua* 7: 67–80.
- Yadav, Virendra Kumar et al. 2020. Incense and incense sticks: Types, components, origin and their religious beliefs and importance among different religions. *J. Bio. Innov.* 9: 1420–1439. <https://doi.org/10.46344/JBINO.2020.v09i06.28>.